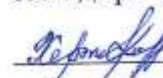

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение средняя
общеобразовательная школа имени Кунзук Айланмаа Арбычыгаевны села Хемчик
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

«Согласовано»

зам. директора по УВР

 Хертек Ч.А.

«28» ср 2023г.

«Утверждаю»

директор школы:

 Сайын-Маадыр С.Д.
им. А.А.Кунзук
с. 28 2023г.

Рабочая программа по учебному предмету

«Тувинская литература»

8 класс

Составители: учитель родного
(тувинского) языка и литературы Салчак А.Ш.

с. Хемчик- 2023г.

8-ки класстын «Төрөөн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы

Бай-Тайга кожууннун Хемчик сумузунун Кунзук А.А. аттыг муниципалдыг бюджеттиг ооредилге чери ортумак ооредилге школазынын «Төрөөн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы («Төрөөн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдырган, программада тайылбыр бижик, өөрөдилгениң ужур- уткалыг кезээ, тыва чогаал программасын шингээткениниң түңнелдерин киирген.

Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөрөдириниң ниити сорулгазын, өөрөдилгепланында туружун, өөрөдилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шингээткениниң түңнелдерин киирген.

Тайылбыр бижик.

Өөрөдилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары- биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдырган, эртемни дес- дараалаштыр өөрөдир принциптерже кичээнгеи углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиинге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

Өөрөдилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонuurгалдарында дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шингээдирин Програмада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонuurгалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга

ынак, ужур-чурумгакижизидер. Чүвени хөй талалыг шингээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейже көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир. Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шингээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос); эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар; тыва чогаал проза, поэзия, драматургия; Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары; литература теориязы (шингээдир ужурлуг ниити билиглер).

Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонuurгалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредир чоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктыары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажилдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдii- биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медресели бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың уjur-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонуургалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шиңгээдиринге сүмелеп турар шактар саны -8 класска - 68 шак (неделяда 2 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программанын ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткениниң түңнелдери.

Ортумак ниити өөредилге деңгелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программанын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарынга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыынга хүндүткелдиг болуру, өг-бүлө херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңгээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыынга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарынга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып

сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииникиниг, бот-деткижииникинигчаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарныпажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглеси аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунун төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразынга сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медереп билири;

бодунун улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүнде, спортта, технологияларында база чоннун дайынчы болгаш күш-ажылчы чедииникиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннун ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгеси:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыга болгаш ажил-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунун хөделиишкениннеринин уржук-салдарларын медереп билири, бодунун болгаш өске улустун аажы-чаңыга, ажил-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкениннерни хүлээвези, бот-хуунун болгаш ниитилелге кижининг хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүн хевирлерин, бодунун болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүн хевирлеринин, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын

билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот- билчииникин аргазы деп медереп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үненин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг- даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының үненин ут-шиин билири, харыысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыын, оон иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзинде тургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үзинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

6) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынныг сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын киирип, ажилды планнап, күүседиринге харыысалгалыы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонuurгалы, ажилдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медреселдии-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонuurгалдыы, бодунун күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыгуржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаарайтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдиң амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шиңгээдири долгандыр делегейни шиңгээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны

өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседирин, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга- дуржулгазын кады ажылдажылгага киириштирерин билири;

чогаалда овур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлугаргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгениң угаап шингээдир, харылзаажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;
литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;
сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;
салдырган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;
литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;
янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээринин каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделеринин иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөредилгениң угаап шигээдиринин бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээринин үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгашшинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;
алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналынбарымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;
чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел

харылзаалыын болгашхамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри; шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгашүндезинниг шынныын үнелеп билири; кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниититүңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири; чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмөй болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал- оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөрөдигениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөрөдигегеажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөрөдигениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырартаарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурулуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлөгерлерин шилиир болгашянзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерденалдынган үндезиннерде дөмөй барымдааларны (ол- ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар; чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүсөдирингегянзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри; янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөрөдиге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

Өөрөдигениң харылзааа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде

кирип турархарылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:
бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-
сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип,
сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседире;
аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир,
чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып
шыдаар, маргылдаалыгбайдалдарны чавырап дугуржулгалыы;
өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг,
чөпшээрешпейнтурарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы
маргылдаалыг чугааның темазыншиитпирлээринге айтырыгларны эп-
чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарыөскелерниң бодалдары-
биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары; литературлуг
сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып,
күүсеткен ажылын хөйнуң мурнунга таныштырары;
таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң
хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел
сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде
кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири
өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:
чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш
амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;
бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүкке шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү
көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;
сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр
тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири,
бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин
тайылбырлап көргүзери;
чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының,
планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар

планны эдип-чазап билири;

шилип алган шийтпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот- хыналданы чорудары, сорук кириишкини, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналдакылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри; өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишкинниг, чедимче чок түннелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелдисалып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түннелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өскекижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары; бодунун сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижиге база чазып болур дээрзин медресеп билири; бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын

чок хүлээп билири; бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медереп билири; долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медереп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары; элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кежигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кежигүннери-биле ажылын таарыштырып билири; кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандырар сорулгазынга дүүштүр командада кижиги бүрүзүнүн эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харыысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

Төрээн (тыва) чогаалды өөренигениниң предметтиг түңнелдери.

7-ги класска ооренир материалдын тургузуу

8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шингээди алыр:

кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдыңсалдарын тайылбырлап билер;

ужары».З.А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».

1.2.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежии».З.С. Байсалова. Рассказ «Тайга ээзи».

1.3. Тараам турда, тодуг-ла мен.

1.3.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер).

1.3.2. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.А. Уержаа. Шүлүк «Ажыл».

1.3.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер)
(очул. А.К. Делгер-оол).

1.4. Кижичурттуг, куш уялыг.

1.4.1. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Трагедия «Самбажык».

С.А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».

Ф.И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген көргүзүглер) (очул.

С.Б. Пюрбю).

1.4.2. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

А. Уержаа. Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыы».

1.4.3. Тыва чогаалчыларның прозазы.

М.Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

1.5. Авай, авай, авайымны.

1.5.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак
оглу».А.А. Даржай. Сонет «Авамга боодал чечээм».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орар».

1.5.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).М.М. Дуюнгар.
Чечен чугаа «Авамның тону».

1.5.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей
литературазы.А.С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С.Б.
Пюрбю).

1.6. Кижн болуру чажындан.

1.6.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

Ч.Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер).К.Д. Чамыяң.

Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

1.6.2. Тыва шүлүкчүлерниң

чогаалдары.А.Х-О. Ховалыг

Шүлүк «Үш үне».

1.7. Литература теориязы.

Шүлүглел. Драматургия. Барымдаалыг чогаал.

8-ки класстын торээн чогаалга темалыг планнаашкыны

№	Кичээлдин темазы	Шагы
1	Чогаал дугайында сөс.	1
	Тандым турда, тандаш-ла мен	
2-5	С.А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим». Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг.	4
6-7	Ю.Ш.Кюнзегеш «Дыт».	2
8-9	Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен».	2
10	М.Б.Доржу «Даг эзири».	1
11-12	С.С.Сүрүң-оол «Ыр-ла Хемчик».	2
13	М.Б.Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары».	1
14-17	К-Э.К.Кудажы «Танды кежи».	4
18-19	З.С.Байсалова «Тайга ээзи».	2
20	З.А.Намзырай «Дуруялыг шөл».	1
	Тараам турда, тодуг-ла мен	
21-23	К-Э.К.Кудажы «Тараа».	3
24	Класстан дашкаар номчулга. А.С.Неверов «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (6-гы класска класстан дашкаар номчулганың уламчызы).	1
25-26	А.К.Үержаа «Ажыл».	2
27	К-Э.К.Кудажы «Кымыскаяктар».	1
	Кижн чурттуг, куш уялыг	
28-32	В.Ш.К-к-оол «Самбажык».	5
33-35	С.А.Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа». Чогаал теориязы. Шии дугайында билиг.	3
36	Класстан дашкаар номчулга. Ф.И.Шиллер «Кара сагыш болгаш ынакшыл».	1
37-38	А.К.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы».	2
39-40	М.К.Өлчей-оол «Төлевир».	2
41-43	М.Б.Ховалыг «Ыдыктаан тук». Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.	3
44-45	Класстан дашкаар номчулга. Дики Церинг «Мээң оглум Далай-лама».	2
	«Авай, авай, авайымны...»	

46	С.А.Сарыг-оол «Херээжен»	1
47	С.А.Сарыг-оол «Авамның ынак оглу».	1
48	Класстан дашкаар номчулга. А.С.Пушкин «Тураскаал»,	1
49-51	Е.Т.Танова «Иениң салым-хуузу».	3
52	А.А.Даржай «Авамга чечээм».	1
53-54	М.М.Дуюнгар «Авамның тону».	2
55	З.А.Намзырай «Авам мени манап ораp».	1
	Кижн болуру чпжындан	
56-60	Ч.Ч.Куулар «Шораан».	5
61-64	К.Д.Чамыяң «Ханы дазыл».	4
65	Класстан дашкаар номчулга. Л.Х.Ооржак «Өңнүг кижн».	1
66	А.Х-О. Ховалыг «Үш Үне».	1
67	Класстан дашкаар номчулга. Р.Г.Гамзатов «Дыл».	1
68	Түңнел кичээл. Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы.	1